

KRIVÁNIK DÁNIEL

AZ IGAZSÁG MINT „MÓDSZER”

Megjegyzések a dialektika hegeli fogalmához

Előszó

■ Amint már talán a főcím is sejteti, provokációval állunk szemben. Valóban: szándékunk a szó eredeti értelmében „provokálni” (latin: *provocare* = előhívni) – és nem csak Gadamer híres műve címének játékba hozásával. Célunk az Olvasó érdeklődésének felkeltése egy olyan téma iránt, amely talán sokak számára – különösen a magyar, illetve az egykori keleti tömb országainak gondolati terében – több szempontból is valami lestrapáltnak vagy éppen (rég) meghaladottnak látszhat. Az említett téma nem más, mint a dialektika, és – mint az alcím elárulja – az alábbiakban a hegeli dialektikafogalom sokrétű értelmezési lehetőségeinek gyarapításához tervezünk hozzájárulni. E tanulmány – a szerző célkitűzése értelmében – egyfajta *trailer*, „étvágygerjesztő” előzetes, amelyben a hegeli dialektika lényeges aspektusait állítjuk reflektorfénybe és vizsgáljuk meg különböző nézőpontokból, végül pedig felhívjuk a figyelmet a vizsgált tárgy néhány lehetséges interdiszciplináris kapcsolódási pontjára és kölcsönhatási területére. Most pedig kezdjük meg kiruccanásunkat Dialektikába!

Az a bizonyos „módszer”

■ „A dialektika mint afféle épp kéznél lévő malmocska, amelybe mindenfélét beledobálhatnánk, vagy amelynek hajtóművét kényünk-kedvünk szerint állíthatnánk, nem létezik. A dialektika a lényeges dolgon [*die Sache selbst*] áll vagy bukik, amint azt maga Hegel a filozófia tulajdonképpeni témájaként értette. Közérthetőben: nem lehet a dialektikáért lobogva a hegeli filozófia megújításáért kampányolni és ugyanazzal a lendülettel kereszténységünket, krisztológiánkat és szentháromság-tanunkat egy kicsintás és lesajnáló mosoly kíséretében a sutba dobni.”¹

Heidegger nagyon világos és markáns álláspontot foglal el e helyütt. A dialektika fogalmának ezen olvasatában egyértelműsíti, hogy annak értelmezésekor az ember mint szellemi lény *szerves egységként tekintette* világba-ágyazottságát (ti. ez a *die Sache selbst* lényege²), és ne a dialmat sematikus tézis-antitézis-szintézis „háromszögét” – miszerint Rozi a moziba, Peti meg a pubba akar menni, majd meg-egyeznek, hogy a film után isznak egy sört – tartasuk meghatározónak. A „háromszögelés” helyett inkább „az érmenek két oldala van” szófordulatban rejtőző szemléletmód jár közelebb a dialektika lényegéhez.

Weischedel a szeretet példáján igyekszik e dialektikus működést közérthetően bemutatni:

a) Adott egy ember, az egyes én, akinek személyisége egészen a szeretet meg-tapasztalásáig önmagában nyugodott, és önállóan állt a saját lábán.

b) Ám e tapasztalás során ezzel az egyes énnel valami egészen sajátos tör-ténik: az érintett mintegy kilép önmagából, és a teljes odaadásnak szenteli magát.

E tanulmány egy készülőben lévő, hosszabb lélegzetű tudományos munka része. Rövidebb, német nyelvű változata a *Nagyverdei Almanach* 2018. évi 1. számában jelent meg *Die Wahrheit als Methode – Anmerkungen zum hegelischen Begriff der Dialektik* címmel.

Ha csak ennyiben maradna, az függést és tragikus véget eredményezne, de ekkor valami döntő következik:

c) a szeretett másik ember iránti odaadásban, saját személyisége feladásában a szerető visszatalál önmagához, és teljesen másképpen *tapasztalja meg* önmagát, amennyiben is a másikban látja magát, és ezáltal egy szokatlan mélységbe, mint egy egy másik dimenzióba hatol.³

Ez a c) alponthban megvilágított *mozzanat*⁴ – hegeli nyelven – az első negáció negációja: e kettős negációval találja meg a szerető fél az „új” énjét, amely egyébként mintegy kódoltan *mindvégig* megvan benne – ez az ember sajátja.

Ugyanezen mozzanatot maga Hegel – ifjúkorától érett korszakáig rendszeresen visszatérő motívumként – a *gyermek* szimbólumával mint a szeretet kiteljesedő megnyilvánulásával szemlélteti,⁵ közben hangsúlyozva, hogy e mozzanat egy „új teljesség termőtalaja”.⁶ A gyermek szimbólumát egyúttal a *csíra* szimbólumával *tükrözteti* (reflektálja-spekulálja), ezzel a fejlődés fogalmához egy további képi megjelenítést is társítva.⁷

Ekképpen értve a dialektika nem valamilyen kiötlött módszer, amelyet mint egy „ráhúzhatunk” a valóságra, hanem *maga a mozgás*, egy törvényszerűség, ami mindent, ami van, át- meg áthat. A valóságnak ezt a folyamatos mozgásban-levését Hegel a *Fenomenológiában* – az igaz-hamis különbségtételre vonatkozó vélekedés illusztrálásakor – a következőképpen parafrázálja: „A bimbó [*Knospe*] eltűnik a virág kifakadásakor, s azt lehetne mondani, hogy a bimbót megcáfolja a virág; éppígy a gyümölcs a növény nem igazi létezésének nyilvánítja a virágot, s ennek helyébe lép mint igazsága. Ezek a formák nemcsak különböznek egymástól, hanem ki is szorítják egymást mint egymással összeférhetetlenek. Szüntelenül tevékeny természetük azonban egyúttal a szerves egység mozzanataivá [*zu Momenten der organischen Einheit*] teszi őket, amelyben nemcsak nem ellenkezik egymással, hanem az egyik éppoly szükségszerű, mint a másik; és csak ez az azonos szükségszerűség alkotja az egésznek életét.”⁸

Ha úgy tetszik, a dialektika az élet mozgás- és tapasztalati törvénye. A tapasztalás hegeli fogalmának megértéséhez vegyük a következő kiindulópontot: minden, ami van, önmagával azonos. „Az asztal egy asztal” – ezzel a „felismeréssel” nem leszünk okosabbak, ha úgy tetszik, nem nyerünk semmit. *Ugyanakkor* minden, ami önmagával azonos, különbözik valami mástól (hegeli nyelven: a „másától”). Azaz ha a gondolkodás valami többet akar a fenti azonosságnál megragadni (illetve a nyelvben kimondani), valami attól különbözőt is játékba kell hoznia, pl. „Az asztal nem szék.” Ily módon minden létező egy különbséget hordoz magában. És e felismeréssel máris a valóság dialektikus mozgásának közepén találjuk magunkat. Az emberi tudat éppen ezt az immanens különbséget akarja megismerni és ezáltal saját tudását előremozdítani. Az önmagától vagy valami mástól való megkülönböztetés során azonban a tudat e megkülönböztetettel még *viszonyban marad*.

Másként megközelítve: tételezzük fel, hogy van valahol egy *tárgy*, amely tőlünk, illetve megismerésünktől függetlenül létezik. Ez egy „magánvaló” tárgy: egyik tulajdonsága, hogy igazsága és lényege önmagába zárt. Hegel ezt magánvaló-létnek („*An-sich-sein*”) nevezi, és azonosítja a tárgy *igazságával* és *lényegével*. E tárgynak azonban nemcsak egy független magánvaló-léte van, hanem egy *megjelenése* is: *számomra* jelenik meg, a *tudatomra* vonatkozik. „Számomra” egy asztal. Hegel a tárgynak ezt a másik tulajdonságát a más(ik-tudat)-számára-való-létnek („*Für-andere-sein*”, ill. „*Für-ein-anderes-Bewusstsein*”) nevezi.⁹ Ellentétben áll a magánvalóval, de anélkül, hogy a magánvaló ezáltal elveszítené *igazságát*. Terminológiájában a „valaminek a valósága”, illetve „valaminek az igazsága” kifejezések azt jelentik, hogy a szóban forgó dolog a benne rejlő lehetőségeket (potencialitást) egy fejlődési skála végigjárása során, hús-vér valósággá lényegíti (aktualitást): az

igazság Hegelnél ontológiai struktúra, a tárgy egyezése önmagával, a tárgy saját fogalmának megvalósítása.¹⁰

„Hogy megértjük, mi a fejlődés, úgyszólván kétféle állapotot kell megkülönböztetni. Az egyik az, amely mint csíra, képesség, magánvaló-lét (ahogy én nevezem), potentia, δύναμις ismeretes. A második meghatározás a magáért-való-lét, a valóság (actus, ἐνέργεια). Azt mondjuk: az ember eszes, természetből fogva esze van; így csak a képességben, a csírában van esze. Az embernek már születéskor, sőt az anyaméhben van esze, értelme, képzelete, akarata. A gyermek is ember, de benne az ész képessége, reális lehetősége van meg; ez anyai, mintha nem volna esze, ez még nem egzisztál benne: a gyermek még nem képes eszes cselekedetre, nincs eszes tudata. Csak amikor az, ami az ember így magán-valósága szerint, számára valóvá lesz – tehát az ész magáért-valósága szerint: csak akkor van az embernek valósága valamilyen irányban, csak akkor valóságosan eszes, s most az ész számára van.”¹¹

Ez a leírás frappáns tömörséggel összegzi a fentiekben bemutatott dialektikus tartalmakat és képeket. A fordítást illetően viszont szeretnénk egy megjegyzést hozzáfűzni – legalábbis az idézet első mondatához. Az eredetiben ez így szól: „Um zu fassen, was Entwickeln ist, müssen zweierlei – sozusagen – Zustände unterschieden werden.”¹² Két dolog szokik itt rögtön az olvasó szemébe. Először, hogy a „fejlődés”-ként visszaadott eredeti szó az „Entwickeln” főnévi igenév, nem pedig – mint ahogy várnánk – az „Entwicklung” főnév, amelyet egyébként Hegel az előző bekezdésben használ, és Szemere ugyanúgy „fejlődés”-nek fordít. Másodszor, hogy az „úgyszólván kétféle állapotot...” szókapcsolat az eredetiben más sorrendben tartalmazza a szavakat, jelesül „zweierlei – sozusagen – Zustände...”.

A következőkről van szó. Először is az eredetiben szereplő „Entwickeln” („ki/fejlődni”, „ki/fejleszteni”) a mi olvasatunkban több mozgalmasságot, illetve nyitottságot közvetít, mint az „Entwicklung” („ki/fejlődés”). Másodszor e kifejezés hangsúlyosan magában hordja a „wickeln” („becsomagolni”, „bepólyálni”) ellentétét, az „ent-wickeln”-t is. Így „fejlődés” helyett javasoljuk „kibontakozásnak” fordítani, ez ugyanis véleményünk szerint plasztikusabban utal arra a folyamatra, amely során megismerő és megismert egymás-száma-ért-való-létükben valóságuk egyre mélyebb és mélyebb rétegeit nyitják meg egymás számára, és „sajátítják el” közben egymást.

Itt van még a mondat másik része: „zweierlei – sozusagen – Zustände...”. Olvasatunkban e megfogalmazás nem elsősorban az állapotszerűséget, inkább egyfelől ezen állapotszerűség kettősségét, másfelől e kettősség áttetszőségét hivatott megcsillantani – a fordításban viszont ez nem jelenik meg. Maga a „Zustand” szó „állapot”-ként történő fordítása sem problémamentes (bár kézenfekvőnek látszik). A „Zustand” ugyanis nemcsak az „állapot”, de egyebek közt a „minőség” (Qualität), „valaminek a természete” (Beschaffenheit, Natur), „egyensúly” (Gleichgewicht), „hangoltság” (Gestimmtheit) és „viszony”, „vonatkozás” (Verhältnis) jelentésekkel is bír.¹³ A „Zustand” ezenkívül kimondatlanul is a kibontakozásra vonatkozik.

Ha így olvassuk, lényegesen kitágulnak a szöveg olvasatlehetőségei, illetve az e lehetőségek által megnyíló értelmezései perspektívák. Ebben az esetben ugyanis valóban megcsillan a mélyben az a valami (amit ennél közelebről nem tudunk megnevezni), aminek az ezek után bemutatásra kerülő állapotai (valójában létmódjai: dünamisz és energeia, potentia és aktualitás) valóságunkat strukturálják.

Hegel szellemében az első mondatra tett fordítási javaslatunk ennek fényében a következőképpen szól: „Ahhoz, hogy megértjük, mi is a kibontakozás, kétféle – mondjuk úgy – vonatkozását kell megkülönböztetnünk.” Úgy gondoljuk, Szemere fordításában elnémul az eredeti szöveg intenciója, amennyiben is a fenti szembeötlő jelzések, amelyek a hegeli dialektika lényegiségére mutatnak, figyelmen kívül maradnak.

Hegel a gyermek, a csíra és a bimbó fentiekben már ismertetett szimbólumain kívül a következő példákat hozza: a ház megvetett alapja nem a kész épület – az alap igazsága a kész ház, annak építési folyamatával; egy szem makk még nem kifejlett tölgy – a makk igazsága a kifejlett tölgy, a maga fejlődési folyamatával.¹⁴ Ez viszont nem marad ennyiben: a jelenség is *megszűnik*, és mindkettőjük, tárgy és vonatkozása, lényeg és látszat a *tudásban* találkoznak. E találkozás(ban jön létre) voltaképpen az új tárgy: a *fogalom*, például az „asztal” fogalma. Az előbbiekből könnyen belátható, hogy az a valami, ami mellé leülünk elkölteni a reggelinket, valami más, mint ez a betűsor: A-S-Z-T-A-L. Az újonnan létrejött tárgy nem más, mint a régi tárgy az új tapasztalattal *együtt*, amit a tudat élt meg. A tárgy magánvaló-létéből a más-száma-va-ló-lét rétegén átszűrődve (pontosabban *megszűnve-megmaradva és felemelkedve* – lásd alább) az asztal *magáért-való léte* lesz, egységként transformálódva a tudatunkba, ezzel gazdagítva azt.

A tárgy és a róla való tudás közti ellentét mint egység egyre újabb és újabb dialektikus mozgások során egyre újabb lépcsőfokokon nyitja meg önnön mélységeit számunkra, miközben a *tárgyról való tudás megváltozása, folyamatos „finomhangolása” magát a tárgyat sem hagyja változatlanul.*¹⁵ Ezt a szerves, organikus tapasztalást így írja le Hegel: „Ez a *dialektikus* mozgás, amelyet a tudat önmagán, mind tudásán, mind tárgyán végez, *amennyiben a tudat számára az új igaz tárgy fakad* belőle, tulajdonképp az, amit *tapasztalatnak* neveznek.”¹⁶

„Az igaz az egész”¹⁷ – fogalom és kép

■ Amikor a hétköznapiokban „egységről”, valaminek az „egységes” voltáról beszélünk, mindenki számára világosnak látszik a fogalom. Egyfelől lehetséges egy *negatív*¹⁸ meghatározása; „egységes” olyan valami szokott lenni, ami *nem megosztott*. Másfelől jelent önálló egészet, valaminek az egész mivoltát. Hegel fogalomrealisztikus ontológiája az egységfogalom e kettős játékerének egyidejű kihasználásával vezeti be azt a komplex holisztikus struktúrát,¹⁹ melyet a *Fenomenológia* végén gondolkodás és lét egységeként aposztrofál.²⁰ Ezen egységet Hegel a következőképpen írja le: „a dolog nem merül ki *céljában*, hanem *kívitelében*; az *eredmény* sem a *valóságos* egész, hanem az eredmény, elérésének folyamatával együtt; a cél önmagában az élettelen általános, mint ahogy a tendencia a pusztá törekvés, amely még nélkülözi valóságát; a csupasz eredmény pedig a holttest, amely maga mögött hagyta a tendenciát.”²¹

Az „egység” e fogalmának a hegeli gondolkodásban alapvetően benne rejlő jellegzetes kezelése az oka annak, hogy a dolgot *tartalom és forma egységeként* jelöli meg. A folyamat mozgása – az egész.

Hegelnél mindezt egy *funkcionális-antropológiai*²² kiindulási helyzet határozza meg, nevezetesen, hogy gondolkodás és tárgy *szerves egység*. Jóllehet a megismerés pillanatfelvételein – látszólag – önállóak, ennek ellenére csak egymáshoz való dinamikus *viszonyukban* léteznek. Ez az egység *tartalom és forma is*, mégpedig úgy, hogy *lényegileg azonosak* egymással. Minthogy külön nem tudjuk őket megragadni (amint Kant is mondja), Hegel továbbviszi a hagyományt, és azt mondja: a gondolkodás és a tárgy külön-külön nem létezik (ennyiben ugyanazok). Csak viszonyuk egysége adott az ember számára, megragadható, tárgyalható, diszkutálható módon.

„Antropológiai” ez a kiindulási helyzet azért, mert e filozófia az *emberről*, az *emberi gondolkodásról* szól, az *emberi szellem*, az *emberi kultúra megjelenésének és fejlődésének* leírása (fenomenológiája), hiszen csak erről tehetünk értelmes kijelentéseket; a fenomenológiai filozófia feladata pedig Hegel szerint nem más, mint „megérteni azt, ami van”,²³ mégpedig hogy *hogyan és miként* van, és hogy mindez *hogyan közölhető-közvetíthető.*²⁴

A „funkcionális” szó értelmezése valamivel problematikusabb, mivel jelentés-árnyalatai többtónusúan játszanak egymásba. Tárgyunk vizsgálatának vonatkozásában egyrészt mindenképp szervesen hozzátartozik az „egység” fogalmához, mivel reá vonatkoztatott; másrészt legalább négyféle jelentésrétegét különíthetjük el, melyek mintegy koncentrikus körökként helyezkednek el egymás körül, a külső körök magukban foglalva a belül esőket. Ezek szerint az egység funkcionális vonatkozásában beszélhetünk egyrészt a tárgy saját funkcionális egységéről, másrészt az öntudat (Hegelnél tudat-öntudat-ész együtt mozgó) funkcionális egységéről, harmadrészt az *aufheben* mozgásáról, valamint negyedrészt a holisztikus struktúrában feltűnő jelenségek összességének mint tárgy és tudat kontaktusának *előragyogásáról*,²⁵ illetve mint egymáshoz való viszonyukban vett egységükről. Vizsgáljuk meg ezeket közelebbről!

- 1) *A tárgy saját funkcionális egysége*: a magán-való-lét a tárgy (létező) vonatkozásában annyit tesz, hogy az adott tárgy tárgyként *van*. A tudat-számára-való-lét annyi, mint e létezőnek az emberi gondolkodás számára való nyitottsága, vonatkozása, *észrevehetősége*. E két tulajdonság egymás-számára-való-léte pedig a tárgy teljességét jelenti, amennyiben is az *ént* mint magáért-való-létet folyamatosan gazdagítani tudja.²⁶
- 2) *Az öntudat funkcionális egysége*: csak az egyszerűség kedvéért használjuk itt az öntudat kifejezést – Hegelnél ezt előzi meg a tudat, és erre következik az ész lépcsőfoka, azonban (mint azt több helyen hangsúlyozza is) ezeknek sincs valóságuk önmagukban, csakis egymással való viszonyukban képzelhetők el, és így működőképesek. Magyarán: az emberben e három egyidejűleg működik, és csak a gondolati elemzés során tehetjük e megkülönböztetéseket.²⁷ Nagyon leegyszerűsítve a *tudat* az, amely érzékeli és észreveszi a tárgyat; ő találkozik vele a maga közvetlenségekben. *Az öntudat* meghatározásokkal látja el e tárgyat: megkülönbözteti önmagától és minden más tárgytól is; emlékezzünk arra, amit fentebb a *negativitásról* mondtunk – az öntudat pontosan ezt a mozgást végzi, így töltve fel a tárgyat meghatározottságokkal. Az *ész* pedig az a vonatkozás, amelynek köszönhetően egységben látjuk a tárgyat, és nem hullik szét érzékelésünkben.
- 3) *Az *aufheben* mozgása*: fentebb olvasható volt a „megszűnve-megmaradva és felemelkedve” szókapcsolat. Ez németül egyetlen szó, úgy hangzik, „*aufheben*”. Az „*aufheben*” egy különleges német ige, amely három, pontosabban kétszer három jelentéssel bír, ezek: megszüntet, megőriz, felemel, illetve megszűnik, megmarad, felemelkedik.²⁸ Látható, hogy az első jelentéscsoport cselekvő, míg a második szenvedő árnyalatú. Akármelyiket is használja, Hegelnél a három jelentést – hacsak nincs külön utalás ennek ellenkezőjére – mindig *egyszerre* kell érteni, azaz: megszüntetve-megőriz és felemel, illetve megszűnve-megmarad és felemelkedik. Ez a mozgás az, ami a fejlődési folyamatot jelenti a tárgy és a tudat vonatkozásában. Az *aufheben* mozgása az, ami lehetővé teszi, hogy a dolog azzá lehessen, ami „igazsága szerint” (pl. tölgy lesz a makkból, lakóház az alpból stb.). A tölgy ugyanis, bár megszünteti a makkot, nem semmisíti meg, hisz akkor ő maga sem jöhetne létre. Megőrzi, mert őbelőle lesz, és reprodukálni is képes, és felemeli, mert kifejlődése során önnön igazságává változtatja. Hegel ezt „magasabb színvonal”-nak nevezi.²⁹ Ugyanez a mozgás van jelen a fentebb magyarázott tudat-struktúrában tudat, öntudat és ész viszonyát tekintve. Megjegyezzük: nehéz nem észrevenni e gondolat mélyen a nyugati tradícióba nyúló gyökereit. „Ha a földbe esett gabonamag el nem hal, csak egy-maga marad; ha pedig elhal, sok gyümölcsöt terem.” (János 12:24) Még korábban a Démétér tiszteletére rendezett eleusziszi misztériumok centrumából ragyog elő az élet e mozgástörvényének leképeződése.

4) *A holisztikus struktúrában feltűnő jelenségek összessége*: holisztikus struktúrán (bár többféle – pl. etikai, megalapozási, ontológiai – holizmus létezik,³⁰ ezeket itt nem tárgyaljuk) egyszerűen szólva azt az összességet érti Hegel, ami számunkra és általunk adva van, amibe beleszületünk. Tehát az emberi kultúrát, ami már egyrészt adott, másrészt akarva-akaratlanul teremtjük is pusztá létezésünkkel.³¹ Az e struktúrában feltűnő jelenségekről itt kétféleképp szólnunk: a) mint tárgy és tudat kontaktusának *előragyogásáról* és b) mint egymáshoz való viszonyukban vett egységekről.

a) *Tárgy és tudat kontaktusa*: a jelenség Hegelnél egy dinamikus kavargó szerves egység, ami a tudat és a tárgy találkozásakor alakul ki – e találkozás eredménye az, amit realitásnak nevezünk. Tudat és tárgy is eredendően csak ebben az egymástól kölcsönösen függő, egymást egymás felől tételező viszonyban létezhetnek, önmagukban nem. *Nincs önmagában vett, objektív külvilág, és nincs külvilág nélküli, gondolkodó tudat sem.*³² A klasszikus kérdés, miszerint „Van-e egy kidőlő fának hangja, ha senki se hallja?” – e speciális fenomenológiai értelemben véve nem is értelmes. A hegeli koncepcióban ezt a kérdést pedig nem csak, illetve nem elsősorban azért nem tehetjük fel, mert itt a tudatban artikulálódó – nem időben kifejlődő; benne potenciálisan, azaz *dinamikus* (a *dünamisz* jelentésében) már minden kódolva van – tudásról van szó, és ha nem volna, aki úgymond lássa a fát, se jelenség, se tudat nem lenne. Sokkal inkább e kontaktus, e realitás központi jellemzője, a *nyelviség* emeli ki a kérdést egy magasabb dimenzióba. Minthogy a tudat rendelkezik bizonyos tapasztalatokkal a fáról, dőlésről stb., a kidőlő fának azért van hangja, mert a *nyelvből van neki*. A jelenség viselkedése tehát e viszonyban egyidejűleg, és a fentebb elmondottak fényében tekintve, kettős: a tudat alkotómunkája és a tárgy adódása *egyszerre* a nyelv által. E körkörös viszonyban a tudat és a tárgy egymást kontinuus módon konstituálják. Kelemen János megfogalmazásában: „Közvetlen világban-való-létünk nyelvben-létünket is jelenti és viszont. E viszony nélkül nem lehet adva a világ a tudat számára, s így tudat sem lenne. Tudat és nyelv egysége ily módon nem pusztán faktuális-kontingens, hanem szükségszerű egység.”³³ Ily módon a vizsgálódás körén kívülre szorul a kérdés, miszerint a jelenség a tudatunk számára való adódás vagy a tudatunk által létrejövő alkotás, mi több, értelmét is veszti. A régi „tyúk vagy tojás” kérdés sémája itt nem működőképes, mivel nemcsak hogy nem létezhetnek egymás nélkül, de *különbségükben azonosak*, mégpedig számunkra, az emberi tudat számára.

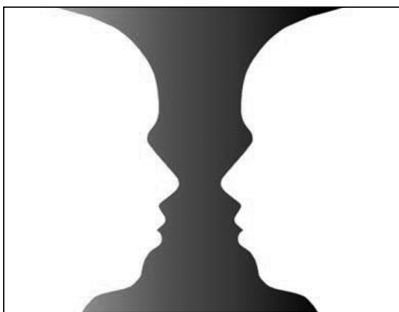
b) *A jelenségek egymáshoz való viszonyukban vett egysége*: végül a jelenségek egymáshoz való viszonyukban vett egysége nem jelent mást, mint magát azt a komplex holisztikus struktúrát – benne az emberrel –, amelyet az imént tárgyaltunk egy kicsit más összefüggésben. Ezen egység magában foglalja mindazt a fejlődési folyamatot, amit az előbbieken az *aufheben* mozgásával, és ezzel összefüggésben néhány példával igyekeztünk illusztrálni. E jelenségvilág folytonos mozgásban, hegeli terminussal élve: *keletkezésben* van, mindig alakul és alakíttatik.

Az első fejezetben azt láttuk, hogy a dialektikának az élet mozgás- és tapasztalati törvényként történő azonosítása után nyílik mód arra a felismerésre, hogy minden létező egy különbséget hordoz magában. Az egység jelen fejezet fenti pontjaiban bemutatott, fogalmi módon dimenzionált árnyalatai mellé most felvesszünk egy a vizuális kultúrából kölcsönzött elemet is, ami reményeink szerint teljessé teszi azt a képet, ahogyan a dialektika mint működés számunkra megjelenik – ez az elem a képrejtvény (*Vexierbild*) vagy kettős kép (*Kippbild*).

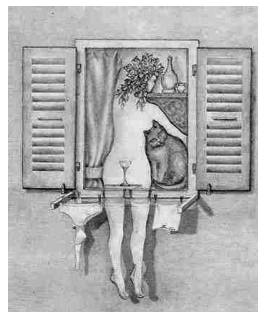
A képrejtvények, kettős képek olyan többértelmű képek, amelyeken a részben elrejtett információt csak hosszas, intenzív szemlélés során lehet felismerni, mert a körvonalak és a belső vonalak egybeesnek a képen egyértelműen látható ábrázolással. Lényegük éppen e két- vagy többértelműségükben áll. A szemlélő csak akkor ébred tudatára annak, hogy különböző alakokat lehet a képbe látni, amikor az egyik jelentésről „átkapcsol” a másikra³⁴ – a megfigyelő gyakran érzi úgy, hogy nem is ő az, aki ezt a „kapcsolót” működésbe hozza, hanem a képrejtvény jelentései mintegy „maguktól” billennek át egymásba. A *Kippbild* szó szerinti fordításban „billenőkép” jelentéssel bír, s ez meggyőződésünk szerint találóbban meg is ragadja az érzékelés megváltozásának ezt a kvázi-megfoghatatlanságát, itt ugyanis inkább erről van szó, nem pedig egy fogalmilag/tudatosan beindítható „rejtvényfejtésről”.³⁵

A billenőképeket többféle típusba sorolhatjuk, például előtér/háttér kettőssége (1. kép), szemantikai ambivalencia (2., 3. és 4. kép) vagy perspektivikus többértelműség (5. és 6. kép) szerint, ezenkívül kombinálódhatnak is (7. kép), vagy optikai csalódásként (8. kép), illetve anamorfózisként (9. kép) jelenhetnek meg. Léteznek továbbá nemcsak két-, hanem háromdimenziós billenőképek is (leginkább talán „billenőszobroknak” lehetne nevezni ezeket). Ezen alkotások jelentésszintjei akkor nyílnak meg, ha a szemlélő körbejárja őket a (kiállító)térben, vagy ha egy bizonyos szögől világítják meg őket (10. kép).

E típusokat itt nem tárgyaljuk részletesen, egyrészt formai, másrészt tartalmi okokból: célunk e vizuális elem játékba emelésével arra korlátozódik, hogy a lehető legteljesebb képet adjuk a dialektika működési módjának illusztrálására. Ugyanezen okból nem térünk ki a billenőképek filozófiai és médiaelméleti jelentőségére, mindössze utalunk rá, hogy például Wittgenstein mind korai,³⁶ mind kései³⁷ gondolkodásában, illetve Kaminski regényelméleti vizsgálódásaiban³⁸ is fontos szerepet játszanak, a kései Husserl pedig a billenőkép belső dinamikájában látta viszont saját fenomenológiai filozófiájának lényegét.³⁹

1. kép. Váza vagy arcok?

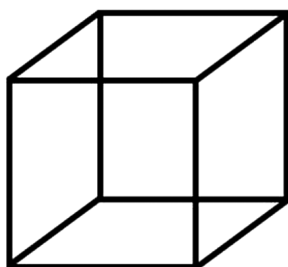
2. kép. Nő az ablakban (?)

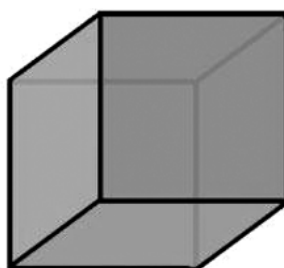
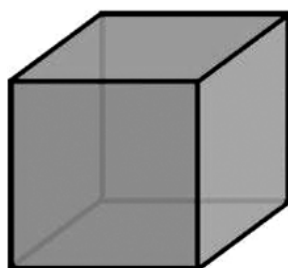
3. kép. Óriásmadár fogta ember vagy ember fogta óriáshal?

4. kép. Hármás üzenetű graffiti

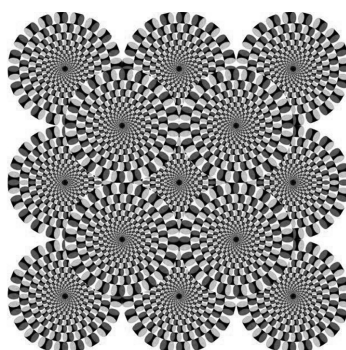
5. kép. Necker-kocka

6. kép. Necker-kocka billenőmozzanatai

7. kép

8. kép

9. kép. Orosz István: Tükörhengeres anamorfózis

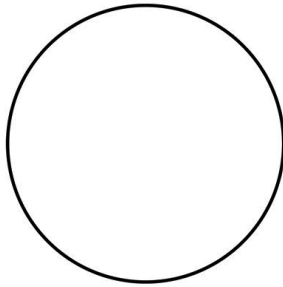
10. kép. Matthieu Robert-Ortis:
„La révolution du Crabe”

Hegel és a billenőképek egy lapon említése nem teljesen új. Daniel Althof például az ész működés módjának szemléltetéséhez hívja őket segítségül,⁴⁰ míg Christoph Michel annak bizonyítási kísérlete során vonja játékba őket, miszerint

Hoffmann *Az ördög bájjala* című regénye egyfajta immanens romantikakritikát mutatna be.⁴¹

A Michel által kettős képként leírt festmény az égi és földi szerelem egyesülését, Szent Rozália és Vénusz alakjának összemosódottságát ábrázolja, amiből azután a regény főhősének generikus szenvedései származnak. A cikk szerzője Kochnak *A logika tudományán* végzett elemzési eredményeire⁴² való hivatkozással arra a következtetésre jut, hogy e festmény szerkezete „a pozitív és negatív egymásban megjelenő logikai kettős képéhez hasonlít, amelynek oldalai egymás által kizárólag *negatíván* definiálhatók”.⁴³ Ha önmagukban próbáljuk elgondolni őket, a struktúra összeomlik, az önmagára vonatkozó megalapozatlan negáció ugyanis *irreverzibilisen* antinomikus, ezért a minden struktúra mindent elnyelő *black hole*-jának nevezhető.⁴⁴

E kemény és rosszindulatú⁴⁵ antinómia alapján véve felfogható a *Fenomenológiában* leírt „rossz végtelen” egy szélsőséges megnyilvánulásának, amelyet Hegel egyebek közt „érzéki végtelenségként” mutat be.⁴⁶ Szerkezetét tekintve ez egy önmagába visszatérő, rekurzív körmozgás (11. kép), amely ama bizonyos fentebb említett fejlődési skála egy adott alakzatába fagyva már nem képes tovább kibontakozni, illetve kibontakozását magában tovább vinni.⁴⁷ E körmozgás ismétlődése nem „feldolgozza”, hanem *feloldja* a valóságot és annak minden támaszát, ezzel egy élhető élet lehetőségétől is megfosztva azt, aki a körön belül reked.⁴⁸

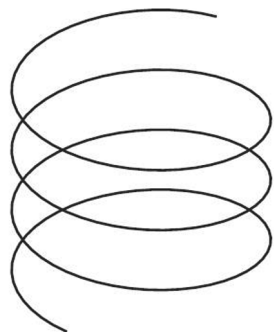

11. kép

Véleményünk szerint azonban ha az antinómiának nem ezt a kemény és rosszindulatú változatát vesszük meghatározónak, és ezzel egyidejűleg kissé kitágítjuk Michel kifejezetten lét-, illetve lényeglogikai értelmezési horizontját – és ezt érzésünk szerint mind a billenőképek, mind a dialektika belső saját dinamikája megengedi –, a kettős kép jól alkalmazható az élet mozgás- és tapasztalati törvényének leírására, amelyet fogalmilag potencialitásként, illetve aktualitásként, a létező önmagában hordott, majd kibontakozó különbségeiként, szimbolikusan pedig a gyermek, a csíra, a bimbó, az épülő ház és a makkból kifejlődő tölgy képeivel ragadtunk meg.

Maga Hegel is megadja az „igazi”, avagy jó végtelen, a szellem folyamatosan gazdagodó, progresszív mozgásának, magának az *Aufhebung*nak a szerkezeti leírását, amennyiben is a körmozgás destruktív rekurzivitását úgy *szünteti meg*, hogy *teret* ad neki (12. kép), spirál formájában kiemelve ezzel a harmadik dimenzióba: „A módszer felmutatott természeténél fogva a tudomány mint önmagába fonódó kör jelenik meg, amelynek kezdetéhez, az egyszerű alaphoz, a közvetítés hozzáfőnja a véget; emellett ez a kör: *körökből álló kör*; mert minden egyes tag, átlekesítve a módszer által, az a magára irányuló reflexió, amely visszatérve a kezdethez egyúttal egy új tag kezdete. E lánc töredékei az egyes tudományok, amelyek mind egyikének van *előzménye* és *következménye* – vagy pontosabban szólva, csak *előzménye van*, s befejezésében *maga mutatja meg következményét*.”⁴⁹

„Ha tehát ez a szellem ismét előlről kezdi működését olyképpen, hogy látszólag csak magából indul ki, ugyanakkor mégis magasabb színvonalon kezdi.”⁵⁰

12. kép

Láthatjuk, hogy ez az első pillantásra kétféleképpen feltűnő végtelenségfogalom és vele a tapasztalás, a megismerés működése maga is felfogható egyazon billenőkép két mozzanataként, illetve szemléletváltásként: a rossz végtelen kemény antinómiájából a vele való *kibékülés* mutatja meg a kiutat.⁵¹ Az e véleményünket megalapozó közös nevező pedig az a fent bemutatott megjelenési és interpretálhatósági mód, ahogyan mind a billenőkép, mind a mindenkori spekulatív kibontakozás interakcióba enged lépni magával. Mindkettő egy-egy dinamikus-dialektikus *határhelyzet* reprezentációja, s e határhelyzetek szinte kimeríthetetlen táptalajt biztosítanak az interdiszciplináris területeken vizsgálandóni vágóknak. (A fenti szimbólumok közül egyébként talán a gyermek példáját véve a leginkább „életközeli” ez a megjelenési és interpretálhatósági mód. Elég, ha arra gondolunk, hogyan „fedezik fel” a szülők a gyermekükben egymás vagy saját maguk, esetleg saját szüleik vonásait; ahogyan az egyikük vonása egy bizonyos idő elteltével – de akár másodpercek múltán – áttűnik a másikéba, miközben a gyermek, új teljesség termőtalajaként „változatlan” marad.)

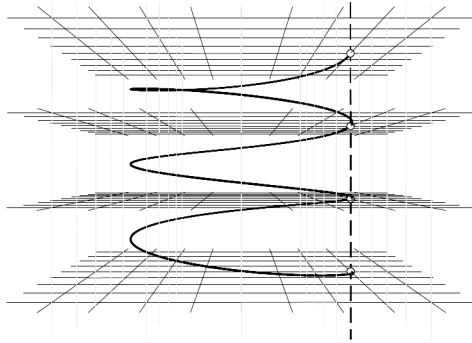
Kitekintés

■ Tekintsük meg most a teljesség igénye nélkül vázlatosan a fent tárgyaltak néhány immanens és egyben önmagán túlmutató vonatkozását (mivel e vonatkozások önmagukban is nagy kiterjedésű szellem- és természettudományos területeknek számítanak, így semmiképpen sem vállalkozunk ennél többre).

Mindjárt elsőként az analitikus pszichológiához való kapcsolódási pont tűnik fel.⁵² Hegel filozófiáját teljesen áthatja a közvetítés kérdésköre. Magának az analitikus pszichológiának is célja a közvetítés, amennyiben az egy „kitüntetett viszonyban valósul meg, és a páciens (valamint a terapeuta) tudatos gondolatai és tudattalanja között mozog”.⁵³ Épp a fent bemutatott „billenés” dinamikája és energiája az, ami cselekvési motívumaink megismeréséhez vezet minket. És mindezt egy tudattalan erő, az ész csele által, amely a „sors kauzalitásaként” nemcsak a társadalmi valóság, de az egyes egyed életét is alakítja.⁵⁴ Az *Aufhebung* struktúráján belül az újdonság megjelenésének és elfogadásának nincs abban az értelemben vehető „oka”, ahogyan a természetben általában okról és okozatról szokás beszélni.⁵⁵ Ami benne első pillantásra „ok”-ként tűnik fel, az az érzékelő tudat „optikai csalódása”. Valójában nem ok, hanem módusz,⁵⁶ amint a billenőkép mozzanatai sem okai egymásnak, hanem az egésként vett „szülő” jelenségük⁵⁷ létmódjának megnyilvánulásai.

Egy másik terület, ahol a figyelmes olvasó tetten érheti a „billenőenergiák” permanens feszültségét, maga a hegeli nyelvhasználat. Hegel ugyanis figyelemre méltó

tó „polifóniában” juttatja kifejezésre gondolatait. Az általa alkalmazott nyelv több-rétegű: egyfelől fogalom és képiség egységéből áll, másfelől fogalmisága is további szintekből áll annak megfelelően, ahogyan a gondolatmenet halad előre dialektikus átmenetei során.⁵⁸ Gondoljunk egyfelől a maga Hegel által leírt spirális, másfelől a Quante által említett hálószerű szerkezetre. Ha a *Fenomenológia* egyes fejezeteit (gondolati egységeit) egymás „alá/fölé” rakva, de egyidejűleg (mint mondjuk egy polifonikus zeneművet) gondoljuk el, és egy képzeletbeli túvel átszúrunk a rétegeken, azt tapasztaljuk, hogy a fogalmi csomópontok egybeesnek, miközben megfigyelhető a vizsgált téma önmagán való fokozatos „túlemelkedése”, kibontakozása (13. kép).

13. kép

Ez alatt értjük például a „létezéssé érlelődött szubsztanciát,”⁵⁹ a „szubsztancia külsővé-válását”,⁶⁰ végül pedig azt a processzust, melyet így ír le Hegel: „ama *magánvalónak* átváltozása *magáért-valóvá*, a *szubsztanciáé* a *szubjektummá* [...], vagyis a *fogalom*má.”⁶¹

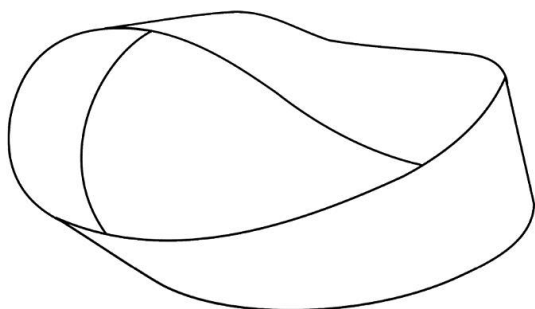
És bár e helyütt nem bocsátkozhatunk elmefilozófiai eszme-futtatásba vagy az analitikus Hegel-recepció akár csak korlátozott számú vonulatainak szisztematikus játékba emelésére, a tudat problémájának egyik a kortárs analitikus áramlatokban nemrégiben feltűnt megközelítési módjára tanulságosnak látjuk ezen kitekintés keretei közt reflektálni. Úgy látjuk ugyanis, hogy e megközelítési mód lényegében a dialektika Hegel által leírt dinamikáját igyekszik a probléma megértésének szolgálatába állítani.

Sam Parnia, Diane Hennacy Powell, Robert Lanza – csak hogy néhány nevet említsünk – a tudatnak az analitikus körökben elsőként Chalmers által felvetett „kemény” problémájára⁶² a neurobiológia, az idegtudomány és a kísérletes tudatkutatás eszközeivel és eredményeivel igyekeznek lehetséges válaszokat nyújtani. Belépési pontjukat azok a – mondjuk úgy – határhelyzeti jelenségek (elmefilozófiai megfogalmazásban: anomáliák) képezik, amelyek egészen a legutóbbi időkgig kívül rekedtek az interdiszciplináris kutatás körzetén.⁶³ Ezek közé tartoznak egyebek közt a *testen kívüli* élményekkel (*out-of-body experiences*, röviden OBE) és *halálközeli* élményekkel (*near-death experiences*, röviden NDE) kapcsolatos problémák. Ezen élmények „helyességét” már igazolták,⁶⁴ és az említett kutatók „eljátszanak a gondolattal, hogy mi lenne, ha »a mechanikus-materialista tradíció felfüggesztésével« közelednénk ezekhez az élményekhez; tekintsük igaznak, veridikus tapasztalatnak vagy percepciónak az alanyok élményeit”⁶⁵ – ezzel a Hegel által is ajánlott fenomenológiai kiindulópontra helyezkedve. Ez azonban csak az első lépés. Ugyanis „az NDE és OBE élményeket csak akkor tekinthetjük anomáliának, ha már előzetesen elfogadtunk egy keretelméletet, egy normarendszert, sőt tovább is léphetünk: *kultúránk és világképünk nagymértékben meghatározza, hogy*

hogyan viszonyulunk bizonyos jelenségekhez, kiváltképpen azokhoz, amelyekről keveset mondhatunk a természettudományos módszerek bevetésével.⁶⁶ Ebből az is következik, hogy az anomalisztikus jelenségek „rendellenessége” egy aspektusváltással megszüntethető lehet. Igaz, hogy ez az aspektusváltás egyben paradigmaváltás is volna, amely egész világnézetünket radikálisan megváltoztatná. Hogy egy efféle változás pusztán lehetőségének „gondolatával való eljárás” is milyen szélsőségesen heves reakciókat válthat ki az establishment normarendszerén belül, láthatjuk például Dennett Chalmersnek adott válaszában.⁶⁷ Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az elmefilozófia e határhelyzeti jelenségeinek szellemét már nem lehet csak úgy visszagyömöszölni a palackba.

Az e jelenségek komplex fenomenológiai vizsgálata iránti igény jogosultsága nehezen volna megkérdőjelezhető,⁶⁸ és épp e jogos igény kielégítésére tesz – véleményünk szerint tudattalanul is hegeli következtetések levonásának jó lehetőségét magában hordozó – kísérletet Diane Hennacy Powell. Eredendően fenomenológiai kiindulópontja mellé Chalmershez és Parniához hasonlatosan felveszi azt a premisszát, miszerint az agy nem előállítja, hanem valamiképpen megszűri a tudat(osság)ot (amiből persze az is következik, hogy az érzékszerveink és gondolkodásunk által felfogott realitás csak egy részlete valami nagyobbak, amit éppen az agy filtermechanizmusa miatt nem tudunk „látóterünkbe” fókuszálni). A pozitronemissziós tomográfia (PET) és a funkcionális mágneses rezonanciavizsgálat (fMRI) segítségével végzett kutatási eredményekre támaszkodva bemutatja, ahogyan a tudat és az agy egymásra hat.⁶⁹ Egyfelől az agy állapotának megváltozásakor (teszem azt egy agyrázkódás elszenvedése után) a gondolkodási képességünk is megváltozik, másfelől gondolataink is megváltoztathatják az agyunkban lévő neurális kapcsolatokat, azaz az agy *struktúrája megváltozik, ha a gondolkodási mintáink megváltoznak*. Gondolkodásunk e két összetevője tehát – mondja – a „kölcsonös teremtés viszonyában” van: egymást implikálják. A tudatosság eként szemlélve egyfajta *erő*, illetve *erőmező*.

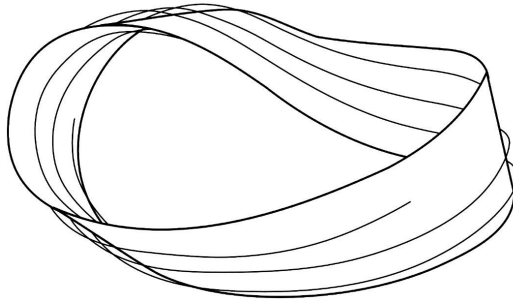
Hennacy Powell az OBE, NDE és egyéb határhelyzeti jelenségek vizsgálata során olyan témákat elemez, mint például a külvilág és a benső tudatosság kapcsolata, vagy a fizikai itt-és-mostban jelen tudásunk szerint nem hozzáférhető információkhoz való hozzáférés kérdése.⁷⁰ E kérdések megválaszolásához a Möbius-szalag (egy oldallal és egy éllel rendelkező kétdimenziós felület, 14. kép) analógiáját használja, amely véleménye szerint nagyszerűen használható, ha a benső és a külvilág közötti kapcsolatot szeretnénk szemléltetni.⁷¹

14. kép

A „normális”, hétköznapi tudatállapotban a benső és a külvilág látszólag elkülönülnek, de ez valójában csak az emberi tudat optikai csalódása, amely a határhelyzeti jelenségekben *megszűnik*, és e jelenségeken keresztül láthatóvá válik egymásba fonódásuk – realitásunk tulajdonképpeni folytonossága.

Hennacy Powell további fejtegetései nem bírnak közvetlen relevanciával a jelen értekezés gondolatmenetének tekintetében, ezért nem is követjük tovább. A Möbius-szalag viszont véleményünk szerint egyszerűen használható az öntudat funkcionális-antropológiai egysége Hegel által leírt topológiájának szemléltetésére.⁷² A tapasztalatszerzés kerülő útján a magát megismerő és magából spirálisan kiemelkedő öntudat úgy „csapódott” ide-oda egyes és általános, külső és belső stb. ellentétei közt, hogy valójában ugyanazon a „felületen” haladt (15. kép), csak ezt nem, illetve korlátozottan ismerte fel.⁷³ A mindenkori ellentétpárok azonban interdependensek, és sokkal inkább egymás implikációi, mint tagadásai: amint a billenőkép mozzanatai, úgy a Möbius-szalag „oldalai” sem „okai” „egymásnak”, hanem a létmódjukból adódóan önmagukat és egymást folyamatosan (f)elfedő *dinamisz* és *energeia* megnyilvánulásai.

15. kép

Itt befejezzük a hegeli dialektika további kapcsolódási pontjainak és kölcsönhatási területeinek felsorolását. Az interpretációs lehetőségek szintjeinek listáját, illetve mélységét természetesen lehet – sőt véleményünk szerint kívánatos is – bővíteni. Remélhetőleg sikerült elérni a tanulmányunk elején kitűzött célt és felkelteni az Olvasó érdeklődését témánk iránt. S ha így van, nem marad más hátra, mint hogy bátorítsunk minden érdeklődőt: induljanak el saját kerülő útjukon, és értelmezzék bátran az útközben látott billenőképeket – „ki-ki saját egyediségében, a maga ereje és képességei szerint”.⁷⁴

■ JEGYZETEK

1. Martin Heidegger: *Hegels Phänomenologie des Geistes*, GA 32, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1997. 162. (Ha külön nem jelöljük, a szöveget saját fordításban közöljük.) A *die Sache selbst* fordításakor Szemere megoldását követjük. „*Die Sache selbst* a *Fenomenológiában* egy »szellemi lényegiséget« jelent, olyasmit, ami tulajdonképpen fontos, míg a *Ding* az érzéki bizonyosság és észrevesés tárgya. Helyesnek tartottam, hogy a különbséget egy jelzővel fejezzem ki: *das Ding* egyszerűen a *dolog*, *die Sache selbst* pedig a *lényeges dolog* (mint ahogy *das Ich* – az én, *das Selbst* – a *személyes én*).” G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. (Ford. Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 47. A továbbiakban: *Fenomenológia*. „A *lényeges dologban* felszívódik a tárgyiség-forma, s ez a *Fenomenológia* gondolatrendszerében – paradox módon – a »dolog« *valóság-jellegének* kiteljesedését hozza. A *puszta dolog* (*Ding*) az érzéki bizonyosság és az észrevesés »tárgyaként« létezik csupán; a *puszta dolog* fogalmában nincs benne a létező szellemi tartalma, lényegisége: léte idealitása. A szabad öntudat, a magán- és magáért-valósága szerint reális egyéniség számára azonban már nem *dolgok* léteznek, hanem a »valóságnak és az egyéniségnek az áthatása«, magának a létezésnek az elve: a *lényeges dolog*.” Simon Ferenc: *A hegeli reálontológia születése*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2003. 581–582.
2. Vö. Simon Ferenc: i. m. 581–589; illetve Andrejka Zoltán: *Apollón és Diké nyomában. Hegeliánus-hermeneutikai tragédiaértelmezési kísérlet*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. 14–15.
3. Wilhelm Weischedel: *Die philosophische Hintertreppe. Vierunddreißig große Philosophen in Alltag und Denken*. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 1975. 213–214.
4. *Der Moment* és *das Moment* episztemológiai vonatkozásában: „Arisztotelész számára a megismerés pillanata (*der Moment*) fontos, míg Hegel számára a megismerés mozzanata (*das Moment*), azaz a megismerés *folyamat-jellege*.” Drimál István: „*Az abszolút* »viszony, amely átvonul az egésznek

- létén*”. In: *Az aktuális Hegel*. (Szerk. Rózsa Erzsébet és Michael Quante) Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003. 126–155. 126.
5. Vö. G. W. F. Hegel: *Ifjúkori írások. Válogatás*. (Szerk. Márkus György, ford. Révai Gábor) Gondolat Kiadó, Bp., 1982. 118–121.
6. Jacob Taubes: *Nyugati eszkatológia*. (Ford. Mártonffy Marcell és Miklós Tamás) Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2004. 207.
7. G. W. F. Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. I. (Ford. Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. 35–37.
8. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 10.
9. Lásd bővebben G. W. F. Hegel: *A logika tudománya*. I. (Ford. Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 355–362.
10. Ettől különbözik a helyesség fogalma, amely nem ontológiai, hanem episztemológiai: a tárgy egyezése a képzetünkkel. Lásd Christoph Halbig: *Igazság-koncepció és történetfilozófia Hegelnél*. (Ford. Makk Norbert). In: *Az aktuális Hegel*. 105–125. 107.
11. G. W. F. Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. I. 35–36.
12. G. W. F. Hegel: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. (Hrsg. Michael Holzinger) Berlin, 2013. 26.
13. Lásd a Duden „Zustand” szócikkét: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Zustand>. Az elérés dátuma: 2020. 02. 22.
14. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 14. A folyamat fejlődésként (értsd: kibontakozásként) értett fogalma kulcsfontosságú a hegeli fenomenológia megértéséhez; hozzá szervesen kapcsolódik az *aufheben* fogalma – lásd alább.
15. E felismerésnek a kortárs természettudományok egyik vonulatában tetten érhető visszaköszönését röviden tárgyaljuk tanulmányunk végén.
16. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 54.
17. „Az egész pedig csak fejlődése által kiteljesülő lényeg.” G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 18. E fejezet egy korábbi változata a szerző Andrejka Zoltánnal közösen írt *Tudat és mű – spekulatív vonatkozások a műalkotás elsajátításában* című tanulmányának részeként jelent meg a Nagyerdei Almanach Könyvek 8. kötetében 2016-ban.
18. A negatívitás itt kulcsfogalom: ez az, ami mozgást, dinamizmust kölcsönöz a gondolkodásnak. Hegelnél a negatívitás ennél azonban még bonyolultabb: a „negatív” a dolog „mását” is jelenti, ami mindazon dolgok körét írja le, ami *nem* a dolog – eközben ráadásul magáról a dologról alkotott fogalmunk is egyre gazdagabb lesz. Vö. Jacob Taubes: *Nyugati eszkatológia*. 211. skk. A *Fenomenológiában* megjelenített és az emberi tapasztalásra vonatkoztatott „folyamatosan kerülő úton lévő” megismerési mód egyébként magának a műnek a megismerési, értelmezési módjába is szükségképpen belejártszik. Vö. Bacsó Béla: *Hegel és Heidegger a tapasztalatról*. Világosság 2008. 3–4. 75–81. Bacsó megfogalmazása Lukácsra vezethető vissza, aki a kerülőutat a *Fenomenológia* egyik központi jellemzőjeként tartotta számon. Lásd Lukács György: *Hegel-jegyzetek és -kommentárok a heidelbergi jegyzetfüzetekből*. (Ford. Mesterházi Miklós) Gond. KLTE Filozófia Intézet, Debrecen, 1996. 11. 288–299. 288.
19. Lásd Sean Kelly: *Individuation and the Absolute. Hegel, Jung and the path towards wholeness*. Paulist Press, New York, 1993. 2–3.
20. Vö. Michael Quante: „Az akarat személyisége” és az „én mint ez”. (Ford. Makk Norbert). In: *Az aktuális Hegel*. 57–70. 59; illetve Kelemen János: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 246.
21. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 10.
22. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a „funkcionális” jelző tartalmában benne értjük a „strukturális” jelentéstartalmát is, de itt és most kifejezetten a működés-jelleget, az elevenséget szeretnénk hangsúlyozni.
23. Vö. Manfred Riedel: *Megérteni azt, ami van*. (Ford. Nyizsnyánszki Ferenc) Gond. – KLTE Filozófia Intézet, Debrecen, 1996. 11. 115–140.
24. E beállítódás kanti gyökereihez lásd Wolfgang Röd: *Descartes és a német felvilágosodás filozófiája*. (Ford. Csatár Péter) KLTE Filozófia Tanszék, Debrecen, 1994. 207.
25. Itt kölcsönvesszük Fehér M. István egyik – véleményünk szerint nagyon találó – kifejezését, az „előragyog” igét, mivel – bár magyarosabb volna – a jelenség vonatkozásában az „előtűnik” szó túl gyors mozgást feltételez. Lásd Fehér M. István: „Az eszme érzéki ragyogása”: *esztétika, metafizika, hermeneutika*. Magyar Filozófiai Szemle. Áron Kiadó, Bp., 2003. 3. 235–305. 250.
26. Vö. A. F. Koch: *Die Prüfung des Wissens als Prüfung ihres Maßstabs*. In: *Hegels Einleitung in die Phänomenologie des Geistes*. (Hrsg. von Jan Kuneš, Jindřich Karásek, Ivan Landa) Verlag Königshausen & Neumann GmbH, Würzburg, 2006. 21–35. 35.
27. Michael Quante 2002 tavaszán a Debreceni Egyetem Filozófia Intézetében tartott előadásaiban a *Fenomenológia* e szerkezeti sajátosságát „hálóstruktúraként” (*Netz-Struktur*) aposztrofálta, ugyanakkor ez azt a problémát is megvilágítja, miszerint ahhoz, hogy valamit fogalmilag közelhessünk, előbb fel kell osztani a közlendőt. A tárgy azonban eredendőbb a felosztásnál, tehát nem a felosztásban van a tárgy lényege, hanem fordítva: a tárgyban a felosztásé. Az egység közvetítéséhez meg kell tenni ezt a látszatfelosztást, de közben nem szabad megfeledkezni annak eredendőségéről, mely a legmagasabb fogalmi szinteken is megmarad (az *aufheben* a kulcsfogalom – lásd ezt később). A felosztás, a konstrukció mint olyan (akárcsak a dialektika a fent idézett heideggeri pozíció szerint), valójában *nincs*, „csak” a megértéshez, kommunikálhatósághoz szükséges.
28. Vö. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 65; Uő: *A logika tudománya*. I. 82; Paul Tillich: *Vorlesung über Hegel (Frankfurt 1931/32)*. Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1995. 445.

29. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 414–415.
30. Lásd Michael Quante: i. m. 59.
31. E hálózatban „a meghatározások tartalmát mindig az össz-szerkezetben elfoglalt helyük határozza meg, valamint e hálózat egy, a maga részéről egyre bonyolultabbá váló, ám azonosnak megmaradó struktúrára alapozott eljárás szerint alapozza meg önmagát”. Ez nem konstruktivista értelmezés, mivel a szellem a maga önkifejtésében nemcsak magát teremti meg, hanem megismeri önmagát, felfogja önmaga igaz természetét, a történeti-időbeli fejlődés is e kategóriába tartozik (ti. az önmegismerésébe). A szellem meghatározásai nem az időben változnak meg – *az időbeli kibontakozás tartozik a meghatározáshoz*. A gondolati meghatározások pedig Hegel számára objektívek, s magukkal a tárggyal járnak, a gondolati meghatározások kifejtését ezért mindig mint maguknak a tárgyaknak a fejlődését kell felfogni (nem úgy, mint a konstruktivizmusban, ami előfeltételezi tartalom és forma dualizmusát, emellett a tárgyi tartományt a forma által létrehozottként fogja fel – így nem egyeztethető össze a hegeli koncepcióval). Itt „feloldódik az analitikus-szintetikus dichotómia, mivel a gondolati meghatározások kifejlődése/kifejtése önmaguk explikációi is, mivel a hegeli fogalomrealisztikus ontológia esszencialista, teleologikus fogantatású.” Michael Quante: i. m. 59.
32. Vö. Marosán Bence Péter: *Kontextus és fenomén*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2017. 43–44.
33. Kelemen János: i. m. 226.
34. Lásd *Pillanatgépek – Hogyan keletkeznek a képek, vagy egy pillantás a Werner Nekes gyűjteményre a kortárs művészet szemzőgéből*. (Szerk. Kékesi Zoltán, Peternák Miklós) Mester Nyomda / C3 Műcsarnok, Bp., 2009. 197.
35. Persze miután már rájöttünk, hogy mi mindent lehet „belelátni” az adott billenőképbe, működik a fogalmi/tudatos „kapcsolgató” a kép jelentései közt. Az első billenés azonban ilyen módon nem beindítható, hanem „csak”, „megtörténik”, mintegy „előragyog” a szemlélő számára eladdig rejtett jelentés.
36. Lásd Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. (Ford. Márkus György) Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 67–68.
37. Lásd Uő: *Filozófiai vizsgálódások*. (Ford. Neumer Katalin) Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1992. 281.
38. Lásd Nicola Kaminski: *Kreuz-Gänge. Romanexperimente der deutschen Romantik*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2001. 307–374.
39. Lásd Varga Péter András: „Mintha egy találóképp lenne...” Edmund Husserl késői filozófiájának módszertani és történeti megközelíthetőségéről. In: *Kortársunk, Husserl*. (Szerk. Varga Péter András, Zuh Deodáth) Eötvös Kiadó, Bp., 2013, 89–114. Varga a *Vexierbild* kifejezést fordítja „találóképp”-ként. Mi a fent említett meggyőződés alapján a *Kippbild* „billenőkép” fogalmakat használjuk.
40. Daniel Althof: *Spekulativ-Dialektische Vernunft und Vexierbilder*. In: *Hegels Antwort auf Kant I. Hegel-Jahrbuch 2016*. (Hrsg. A. Arndt, M. Gerhard, J. Zovko, B. Bowman), Akademie Verlag, Berlin, 2017. 60–64.
41. Christoph Michel: *A romantika visszfénye E. T. A. Hoffmann: „Az ördög bájitala” című regényében*. (Ford. Bartha Judit). Passim. Pécs, Pannonia Bölcséleti Egyesület, 2005. VII. 1. 51–65.
42. A. F. Koch: *Die Selbstbeziehung der Negation in Hegels Logik*. Zeitschrift für philosophische Forschung. 1999. 53. 1–29.
43. Christoph Michel: i. m. 56.
44. Uo. 59.
45. Lásd A. F. Koch: *Die Selbstbeziehung der Negation in Hegels Logik*. 4.
46. Lásd G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 127.
47. Vö. Marosán Bence: *A végtelenség vágya. Különbség XII. 1.* SZTE Filozófia Doktori Iskola, Szeged, 2012. 97–126. 113. „A szellem számára a rossz végtelenség unalomba fullad, legfeljebb ez nem tudatosul annak a számára, aki megrekedt a körön belül.”
48. Vö. Walter Schulz: *Az abszolút reflexió problémája*. (Ford. Herczeg Balázs) Vulgo 2005. 1–2. Vulgo Alapítvány, Debrecen, 2005. 63–80. A reflexió e negatív hatalmával Hegel is mindvégig tisztában van, lásd Jacob Taubes: *Nyugati eszkatológia*. 211.
49. G. W. F. Hegel: *A logika tudománya*. II. (Ford. Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 438.
50. Uő: *A szellem fenomenológiája*. 414.
51. Vagyis az ellentmondás ellentmondásként történő elfogadása. Vö. Walter Schulz: i. m. 65; illetve 80.
52. Vö. Kersten Reich: *Die Ordnung der Blicke. Perspektiven des interaktionistischen Konstruktivismus*. Band 1. Luchterhand, Neuwied-Kriftel-Berlin, 1998. 399. sk.
53. Köhler Ágnes: *Hegel és a pszichoanalízis*. Doktori értekezés, Bp., 2008. 178.
54. Vö. Köhler Ágnes: *A tapasztalat fogalmai, avagy: türelem és biztonság*. Világosság 2008. 5, 27–35. 35.
55. Vö. Uő: *Hegel és a pszichoanalízis*. 180.
56. Köhler kifejezetten „nem→ok←”-nak nevezi, lásd *Hegel és a pszichoanalízis*. 58.
57. Angolul talán „elegánsabban” hangozhatna: *parent phenomenon*.
58. Nem csak a *Fenomenológia* szövegéről van szó, bár a hegeli nyelvezet és tulajdonsága ott jelenik meg elsőként ilyen következetes formájában. Vö. Rózsa Erzsébet: *Hegel a megbékélésről – repedések a rendszeren...?* Gond. – KLTE Filozófia Intézet, Debrecen, 1996. 11. 256–287; illetve Rózsa Erzsébet: *A modern individuum „szubjektív vallásossága” és az abszolút szellem relativizálása Hegelnél*. Magyar Filozófiai Szemle, Áron Kiadó, Bp., 2012. 2. 77–99. 78.
59. G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. 182.
60. Uo. 275.
61. Uo. 410.
62. Vagyis hogy miként produkálhatja az anyagi agy a nem-anyagi tudatot, illetve hogy miként következhet neurokémiai reakciók sorozatából egy olyan „valami”, amelyet szubjektív tapasztalatnak hí-

- vunk; lásd David J. Chalmers: *Szemközt a tudat problémájával*. (Ford. Sutyák Tibor) Vulgo 2004. 5. Vulgo Alapítvány, Debrecen, 2004. 14–35.
63. Lásd bőbben Horváth Lajos: *A tudat metamorfózisa. Az interdiszciplináris tudat kutatás tudatfilozófiai-hermeneutikai elemzése*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. 130.
64. Vö. uo. 145.
65. Uo.
66. Uo. 151.
67. Daniel Dennett: *Hátul a tudat problémájának*. (Ford. Sutyák Tibor) Vulgo 2004. 5. 36–38.
68. Vö. Horváth Lajos: i. m. 153.
69. Lásd Diane Hennacy Powell: *The ESP enigma. The scientific case for psychic phenomena*. Walter & Company, New York, 2009. 19–24.
70. Vö. uo. 118–132; illetve Horváth Lajos: i. m. 141–153.
71. Diane Hennacy Powell: i. m. 209–211.
72. E véleményünkkel egyébként nem vagyunk egyedül, vö. Slavoj Žižek: *Less Than Nothing: Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*. Verso Books, New York, 2012. 377, 384, 540–541, 958.
73. Az ön/tudat dialektikus-spekulatív jellemzőjének ezen leírása megelőlegezi a jungi feltételezést, amit Von Franz még bő százötven évvel a *Fenomenológia* megjelenése után is csak „halkan” mer kimondani: „lehetséges, hogy a »psziché« és az »anyag« valójában ugyanaz a jelenség, csak az egyiket »belülről«, a másikat »kívülről« figyeljük meg”. Lásd Marie-Louise von Franz: *Az individuáció folyamata*. (Ford. Dr. Matolcsi Ágnes) In: C. G. Jung: *Az ember és szimbólumai*. (Ford. Dr. Matolcsi Ágnes) Göncöl Kiadó, Bp., 2000. 157–229. 206. E feltételezésnek számos továbbgondolási lehetősége van, mi azonban ezzel az utalással itt rögtön meg is állunk.
74. Martin Heidegger: i. m. 216.

